

В. Г. Ніконова

Дніпропетровський університет економіки та права

ПОЕТИКО-КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ ДРАМАТИЧНОГО ТЕКСТУ: ХУДОЖНІЙ КОНЦЕПТ

Розкривається специфіка поетико-когнітивного аналізу драматичного тексту, спрямованого на реконструкцію художніх концептів як одиниць індивідуально-авторського світобачення.

Раскрывается специфика поэтико-когнитивного анализа драматургического текста, целью которого является реконструкция художественных концептов как единиц индивидуально-авторского мировидения.

The specific features of poetic and cognitive analysis of a dramatic text directed on the reconstruction of artistic concepts as units of individually author attitude are discovered.

Ще у 1980 р. Г. В. Степанов наголошував на тому, що аналіз творів художньої літератури методами і з позицій тільки літературознавства чи тільки лінгвістики не дає ефективних результатів, не розкриває внутрішніх закономірностей художнього тексту [14, с. 199]. Сьогодні видається недостатнім зосереджуватися на вивченні тільки композиційно-змістових чи мовностилістичних особливостей художніх текстів. Розробка способів експлікації концептуального змісту літературних творів із застосуванням методологічних настанов і теоретичних засад когнітивної лінгвістики, концептології, когнітивної поетики, лінгвокультурології тощо належить до актуальних і новаторських завдань сучасного мовознавства, лінгвопоетики зокрема, оскільки дозволяє глибше розкрити ідіостилі митців слова з урахуванням співвідношення етнокультурного та індивідуально-авторського в тезаурусі творчої особистості, а також особливостей реалізації картини світу в художньому творі. Нові тенденції в розвитку лінгвопоетики, зумовлені поширенням ідей когнітивізму в її межах, характеризуються детальним опрацюванням проблеми мовної особистості письменників, розкриттям співвідношення культури й мови з ментальними категоріями [15].

Визначення принципів аналізу літературних творів зумовило необхідність розв'язання проблеми реконструкції (В. З. Дем'янков) одиниць індивідуально-авторської художньої системи. У зв'язку з цим у фокус когнітивних досліджень семантики художнього тексту потрапили концепти, які називаються текстовими (О. М. Кагановська) або художніми (С. О. Аскольдов). Поняття художнього концепту перебуває у стадії становлення [13].

Мета даної статті – розкрити специфіку поетико-когнітивного аналізу драматичного тексту, спрямованого на реконструкцію художніх концептів як одиниць індивідуально-авторського світобачення.

Досягнення цієї мети залежить від вирішення таких конкретних завдань: 1) обґрунтувати своєрідність поетико-когнітивного аналізу художніх творів на прикладі драм Шекспіра; 2) охарактеризувати художній концепт як об'єкт поетико-когнітивного аналізу драматичного тексту; 3) визначити специфіку художніх концептів у порівнянні з концептами, що розглядаються в ракурсі лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики відповідно.

Перспективними виявляються дослідження художніх творів, виконані в руслі новітніх тенденцій *когнітивної поетики*, підґрунтям якої слугують надбання різних напрямів і шкіл стилістики, лінгвопоетики, а також методологічний апарат когнітивної лінгвістики і теоретичні засади когнітології взагалі, що відбивають інтерес науковців до процесів мислення людини, реалізації ментальної або інтелектуальної діяльності людського розуму. З того часу як родоначальник когнітивної поетики Р. Цур розробив основні теоретичні положення нової дисципліни [17], цей напрям аналізу художніх творів отримав позитивний відгук серед дослідників в Америці (Д. Фрімен, М. Фрімен), у Британії (П. Стоквел, Е. Семіно, М. Тернер). У вітчизняному мовознавстві засади когнітивної поетики активно розвиваються О. П. Воробйовою, Л. І. Белеховою, О. М. Кагановською та ін.

Когнітивна поетика, як зауважує О. П. Воробйова, спираючись на дослідження Л. Долежела [16], «виникла не на порожньому місці. Зародки когнітивізму простежуються на всіх етапах еволюції поетики – від *універсалістської поетики* Аристотеля, де вперше було сформульовано принцип неадитивності як неможливості виведення властивостей цілого із властивостей його частин; *морфологічної поетики* епохи романтизму, де художній твір виступає як високоорганізована гештальтна структура, як живий організм, що зазнає метаморфоз, до більш пізньої – *структурної* (зокрема, *формальної* та *семіотичної*) *поетики*, де акцентувалася регламентована правилами аналогія як двигун креативності» [4, с. 18]. На всьому шляху свого розвитку, «включаючи її когнітивне відгалуження» [там само], поетика вирішувала різні питання, головними серед яких залишаються три [16, с. 14–15; 4, с. 18]: 1) проблема референції і способів репрезентації світу в художній літературі; 2) проблема природи творчого і творчості та 3) проблема співвідношення між мовою художньої літератури і повсякденною мовою.

Специфіка зарубіжних і вітчизняних студій з когнітивної поетики полягає в пошуку і поясненні співвідношень між знанням про світ і тим, як воно відбито в художніх текстах (R. Tsur, P. Stockwell). Використовуючи поняття і категорії когнітології для аналізу літературних творів, когнітивні поетологи висувають гіпотези, які системно пояснюють співвідношення між поетичними ефектами та певними структурними (у широкому розумінні) закономірностями і тенденціями, що простежуються в художніх текстах (M. Freeman, R. W. Gibbs), акцентують увагу на лінгвокогнітивних стратегіях утворення й інтерпретації художніх текстів (J. V. Culreper, D. Freeman, G. Steen, E. Semino, P. Werth), виявленні специфіки когнітивного стилю поетів і прозаїків (M. Freeman, M. Turner, О. П. Воробйова, І. А. Тарасова), зосереджуються на визначенні способів відбиття в мові творчої особистості концептуальної картини світу (D. Freeman, О. Vorobyova, Л. І. Белехова, О. М. Кагановська, Н. С. Болотнова, Д. М. Колесник, Л. В. Димитренко) тощо.

Останнім часом звучить критика щодо виправданості проектування ідей когнітивізму на художній текст, оскільки в ньому є аромат, зберегти який при когнітивному описі складно, а може, і неможливо. Когнітивним дослідженням художнього тексту закидається певна ригористичність аналізу й інтерпретації, її відірваність від культурно-історичного, літературного і біографічного контексту твору. Спробою подолання цієї ригористичності за рахунок поєднання концептуального та більш традиційних методів стилістичного, семіотичного, герменевтичного й інших аналізів тексту, застосувавши, за висловом Й. Йохансена, «принцип бриколажу як змішування різноманітних технік аналізу, кожного разу зібраних залежно від потреби і переломлених крізь призму домінантного методу інтерпретації тексту» [4, с. 19], вважаємо запропоновану нами методіку комплексного *поетико-когнітивного* аналізу художнього тексту, а саме трагедій Шекспіра, основою якого є положення лінгвопоетики, переломлені крізь призму когнітивної парадигми [10, с. 123–146; 11, с. 23–37]. Як

відомо, лінгвопоетика – це синтез лінгвостилістики, лінгвістики і літературознавства; кожна з цих дисциплін має свій арсенал методів і прийомів аналізу. Отже, використання методів концептуального, дескриптивного, інтерпретаційно-текстового, семантичного та компонентного аналізу мовного матеріалу, процедур і прийомів контекстуального, логіко-семантичного, лексикографічного опису і кількісного аналізу отриманих даних надає можливість виявити вплив широкого соціально-історичного і культурного контексту, в якому творив Шекспір, на його світобачення, розкрити втілення проявів свідомості письменника в художніх концептах, які матеріалізуються в поетичних формах у його драмах.

Застосування методики поетико-когнітивного аналізу шекспірівських трагедій передбачає проведення дослідження у двох напрямках: перший, *жанр – текст – мова*, від загальної характеристики поетики Шекспіра до аналізу мови його творів, і другий, *концепт – концептуальна схема – смисл*, від розгляду функціонування мовних одиниць у трагедіях до реконструкції релевантних структур авторської свідомості і виявлення концептуальних пріоритетів письменника. Дослідження трагедій Шекспіра у двох зазначених напрямках дозволяє перейти від аналізу мовних і мовленнєвих знаків (від того, що є експліцитним) до аналізу позначених концептів (до того, що залишається імпліцитним у мисленні автора і читача).

Методика поетико-когнітивного аналізу уможливорює поетапну реконструкцію художніх концептів трагічного [10, с. 146–178] як ментальних структур, що відбивають особливості індивідуально-авторського світобачення, віддзеркалюють світоглядні настанови Шекспіра. *Художні концепти трагічного* – це вербалізовані у трагедіях Шекспіра ментальні структури текстового світу Шекспіра, з яких, як з мозаїчного панно (В. А. Маслова), складається розуміння письменником трагічного як своєрідної форми відображення життєвих протиріч, зумовлене історичними і культурними традиціями епохи Ренесансу, а також вимогами жанру трагедії, перш за все, необхідністю реалізації в цій жанровій формі естетичної категорії трагічного.

Термін «художній концепт» був уведений С. О. Аскольдовим ще в 1928 р. [1] для позначення базової одиниці індивідуально-авторської свідомості, в якій віддзеркалено результат складного процесу інтерпретації дійсного світу поетом або прозаїком. Художні концепти – образні, символічні, оскільки «те, що вони позначають, більше даного в них змісту та перебуває за їхніми межами» [1, с. 276]. Художній концепт «не є образ або якщо і містить його, то випадково і частково. Проте він, безсумнівно, тяжіє насамперед до потенційних образів і також спрямований на них подібно до того, як і пізнавальний концепт спрямований на конкретні уявлення, що підпадають під його логічний "родовий" обсяг» [1, с. 275]. Художній концепт начебто заміщає образ, тому природа художнього освоєння світу вирізняється емоційно-експресивною маркованістю, особливим словесним малюнком, у якому яскраво виступають образи, експліковані вербальними знаками. Таким чином, художній концепт, як і концепт взагалі, має ментальний характер, культурологічну сутність, «замісну силу» [там само], характеризується динамічністю і переважно вербальною репрезентацією. Своєрідність художнього концепту полягає в його «психологічній складності, розпливчастості, художній асоціативності, потенційності ("потенція" тут іноді розуміється як неможливість у смислі розкриття)» [там само]. Художній концепт – символічний, динамічний, потенційний; динамічність і символізм з різних боків виражають потенційну природу концепту.

У сучасних когнітивних дослідженнях художньої семантики концепт осмислюється як складне ментальне утворення, що належить не тільки індивідуальній свідомості, а й психоментальній сфері певного етнокультурного співтовариства (Л. В. Міллер), як одиниця свідомості поета чи прозаїка, що отримує свою репрезентацію в художньому творі і втілює авторське осмислення явищ дійсності

(О. Є. Беспалова), як смислова структура, що може займати нежорстке місце на шкалі універсальне / індивідуально-авторське (І. А. Тарасова). Розглядаючи концепти в аспекті художньої комунікації (Н. С. Болотнова, О. М. Кагановська), виявляючи способи їх лексичного втілення в художніх творах (Л. В. Димитренко, Д. М. Колесник, І. А. Морякіна), вчені визначають специфіку поетичного світу письменників.

Художні концепти мають певні специфічні ознаки в порівнянні з «нехудожніми» концептами, що розглядаються в ракурсі лінгвокультурології – **концептами культури** (див. праці А. Вежбицької, Ю. С. Степанова, В. А. Маслової, В. І. Карасика, С. Г. Воркачова, Г. Г. Слишкіна) та когнітивної лінгвістики – **мовними концептами** (див. праці О. С. Кубрякової, Н. Д. Арутюнної, А. П. Бабушкіна, Р. М. Фрумкіної, В. М. Телії). Ця специфіка виявляється за кількома параметрами (табл. 1).

Таблиця 1

Художні концепти в творах Шекспіра в порівнянні з концептами культури та мовними концептами

Критерії розмежування	Типи концептів		
	мовний концепт	концепт культури	художній концепт
Експлікація концепту	Одиницями мови і мовлення (словами, фразеологізмами, словосполученнями, текстами)	Не тільки в мові, а й засобами мистецтва: живопису, скульптури, музики	Одиницями мови і мовлення, які об'єктивують певний образ
Зміст концепту	Квант інформації про світ, що зберігається в пам'яті носіїв мови (етносу і окремого його представника) у вигляді вербального субстрату	Квант інформації про культурно зумовлені уявлення носіїв мови про світ	Квант інформації про авторські світоглядні настанови, зумовлені жанровою специфікою художнього тексту
Обсяг концепту	Різноманітні одиниці оперативної свідомості, що охоплює низку ментальних структур (фрейми, фреймові мережі, пропозиціональні структури, ментальні простори, схемні образи, ментальні моделі, інтегративні простори, або бленди)	Багатовимірне смислове утворення, в якому є, крім поняттєвої основи, соціопсихокультурна частина, що не тільки мислиться, а й переживається носієм мови; має структуру семантичного поля	Багатовимірне смислове утворення, що інкорпорує предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий шари; має фреймову і польову структуру
Історична мінливість концепту	Постійне поповнення змісту за рахунок нових концептуальних ознак, що зумовлено специфікою самого людського знання, яке безперервно розвивається, відбиваючи нові відомості про світ і всі зміни, що відбуваються в ньому		Фіксованість змісту, обмеженість окремим твором письменника

1. Експлікація концепту. Хоча будь-який концепт, що потрапляє у фокус уваги лінгвіста, є мовним (для його позначення в когнітивній лінгвістиці вже існує термін, запропонований О. С. Кубряковою, – «вербалізований концепт»), вважаємо за можливе застосовувати термін «мовний» концепт для позначення концепту як об'єкта лінгвокогнітивних досліджень, поряд із термінами «культурний концепт» і «художній концепт», що є базовими в дослідженнях з лінгвокультурології та лінгвопоетики, наголошуючи на специфіці їх «омовлення» в ракурсі різних дослідницьких підходів. Так, у працях з когнітивної лінгвістики аналізуються всі засоби репрезентації концепту в мові, які є настільки численними, що, як зазначає М. М. Болдирев, висловлюючи думку багатьох дослідників, зафіксувати та проаналізувати їх усі практично неможливо [3, с. 37]. Дослідженню таких концептів присвячено цілу низку дисертацій (наприклад, [8], [12]). Художні концепти також мають мовну репрезентацію (зазвичай екплікуються в художньому тексті такими одиницями мови, які

об'єктивують певний образ), але кількість таких репрезентацій обмежена окремим художнім текстом або кількома творами одного автора, творчістю одного письменника або кількох авторів, одним літературним жанром або цілим напрямом, епохою тощо (див., наприклад, [2], [6], [7]). У *лінгвокультурологічних працях* приділяється увага не всім, а лише ключовим компонентам національної культури, тому концепти культури можуть бути виражені як мовними засобами (наприклад, [5]), так і засобами мистецтва: живопису, скульптури, музики [9, с. 47], що свідчить про важливість таких концептів для культури. Отже, враховуючи специфіку різних дослідницьких підходів до аналізу концептів, вважаємо за можливе використовувати термін «мовний концепт» для позначення вербалізованих (виражених не тільки словом, а й словосполученням, реченням і, навіть, текстом) концептів, досліджуваних з позиції когнітивної лінгвістики.

2. Зміст концепту. Якщо мовний концепт – це квант інформації про світ, що зберігається в пам'яті носіїв мови (етносу і окремого його представника) у вигляді вербального субстрату (О. С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова, С. А. Жаботинська, О. О. Селіванова та ін.), а концепт культури структурує культурно зумовлені уявлення носіїв мови про світ (А. Вежицька, Ю. С. Степанов, В. А. Маслова, В. І. Карасик та ін.), то в художньому концепті сублімуються поняття, уявлення, емоції, почуття, вольові акти автора, його світоглядні настанови, зумовлені авторським світосприйняттям і жанровою специфікою художнього тексту.

3. Обсяг концепту – це різна міра інформативної насиченості концепту. Мовний концепт – це різноsubstrатна одиниця оперативної свідомості, що охоплює низку ментальних структур, а саме: фрейми (М. Мінський, Ч. Філлмор), фреймові мережі (Г. Скрег), пропозиціональні структури (R. Langacker), ментальні простори (G. Fauconnier), схемні образи (G. Lakoff), ментальні моделі (Ph. N. Johnson-Laird), інтегративні простори, або бленди (G. Fauconnier). Концепт культури – багатовимірне смислове утворення, в якому є, крім поняттєвої основи, соціопсихокультурна частина, що не тільки мислиться, а й переживається носієм мови; має структуру семантичного поля (В. А. Маслова, Ю. С. Степанов).

Художній концепт у трагедіях Шекспіра – багатовимірне і багатокомпонентне смислове утворення, що інкорпорує предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий шари [10, с. 234–318; 11, с. 250–329]. Такий підхід, на нашу думку, узгоджується з трьома планами метафоричного мислення: *планом референтів* (того, про що йдеться), *планом корелятивів* (того, з чим порівнюється референт) і *планом підґрунтя метафори* (спільної ознаки, що уможливорює порівняння і є імпліцитним «сміслом», який виводиться зі сказаного). Оскільки ця інформація є різною за характером, шари концепту змодельовані нами по-різному: предметно-почуттєвий шар структурується у вигляді фреймів, образно-асоціативний шар аналізується в термінах концептуальних метафор, смисловий шар розглядається як польове утворення.

4. Історична мінливість. Зміст концепту культури та мовного концепту мінливий і постійно поповнюється за рахунок нових концептуальних ознак, що зумовлено специфікою самого людського знання, яке безперервно розвивається, відбиваючи нові відомості про світ і всі зміни, що відбуваються в ньому. Обсяг художніх концептів у творах Шекспіра – фіксований внаслідок їх обмеження окремим твором письменника чи кількома творами певного періоду його творчості як загальним контекстом дослідження.

Отже, художній концепт відрізняється від концепту культури та мовного концепту як у плані змісту, так і в плані вираження, як за структурою, так і за обсягом. Специфіка досліджуваного об'єкта – художніх концептів як базових одиниць індивідуально-авторської картини світу, втіленої в художньому творі, – вимагає застосу-

вання особливих дослідницьких методів та прийомів аналізу. Запропонований нами метод поетико-когнітивного аналізу художніх текстів базується на положеннях лінгвопоетики, що є синтезом різних методик літературознавчого та лінгвістичного аналізів художнього тексту, розглянутих крізь призму когнітивної парадигми. Застосування поетико-когнітивного аналізу має безсумнівну епістемологічну цінність, уможливаючи розкриття концептуального змісту драм Шекспіра, отримання інформації, втіленої в шекспірівських текстах.

Специфіка об'єкта дослідження та особливості дослідницьких методів, на наш погляд, зумовлюють необхідність виокремлення в рамках концептології поетико-когнітивного напрямку, детальне опрацювання якого становить перспективу подальших досліджень художньої семантики.

Бібліографічні посилання

1. **Аскольдов С. А.** Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
2. **Белехова Л. І.** Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Л. І. Белехова. – К. : КНЛУ, 2002. – 476 с.
3. **Болдырев Н. Н.** Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии) / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: ТГУ, 2000. – 123 с.
4. **Воробйова О. П.** Когнітивна поетика: здобутки і перспективи / О. П. Воробйова // Вісник Харківського нац. ун-ту. – 2004. – № 635. – С. 18–22.
5. **Городецька О. В.** Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. – К., 2003. – 21 с.
6. **Кагановська О. М.** Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.05 / О. М. Кагановська. – К., 2003. – 502 с.
7. **Колесник Д. М.** Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А. Мердок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Д. М. Колесник. – Черкасы, 1996. – 260 с.
8. **Лункова Т. В.** Лексикалізований концепт ГАРМОНІЯ в сучасній англійській мові : структура і комбінаторика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Т. В. Лункова. – К., 2006. – 22 с.
9. **Маслова В. А.** Лингвокультурология : учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
10. **Ніконова В. Г.** Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра: поетико-когнітивний аналіз : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / В. Г. Ніконова. – К. : КНЛУ, 2008. – 558 с.
11. **Ніконова В. Г.** Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра : монографія / В. Г. Ніконова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
12. **Огаркова Г. А.** Вербалізація концепту КОХАННЯ в сучасній англійській мові (когнітивний та дискурсивний аспекти) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Г. А. Огаркова. – К. : КНЛУ, 2005. – 221 с.
13. **Поэтическая картина мира** : слово и концепт в лирике Серебряного века : VII Всероссийск. научно-практ. семинар. Томск, 27 апреля 2004 г. – Томск : Изд-во ТГПУ, 2004. – 160 с.
14. **Степанов Г. В.** О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста / Г. В. Степанов // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1980. – Т. 39, № 3. – С. 198–204.
15. **Художественный текст.** Слово. Концепт. Смысл : VIII Всероссийск. науч. семинар. Томск, 21 апреля 2006 г. – Томск : Изд-во ЦНТИ, 2006. – 210 с.
16. **Doležel L.** Occidental Poetics: Tradition and Progress. – Lincoln; London : Un-ty of Nebraska Press, 1989. – 261 p.
17. **Tsur R.** Toward a Theory of Cognitive Poetics. – Amsterdam; New York : North-Holland, 1992. – 573 p.

Надійшла до редколегії 12.06.08